

вперто не помічали кілька поколінь радянських дослідників, наполягаючи, що ідея билини полягає у пониженні одного міста іншим.

Отже, не боячись впасти у перебільшення, можна сказати, що створена в Києві у другій половині XII, або напочатку XIII ст. билина (сатирична поема) «Дюк Степанович» містить перший в історії заклик до інтеграції південноруських (майбутніх українських) земель до європейської культурної спільноти.

Процес цей, на жаль, затягнувся – висловлені в билині ідеї лишаються нині так само актуальними, як і вісімсот років тому.

¹Найбільш повний перелік варіантів і літератури про билину до 50-х років див. у книзі: Былины / [Сост. П. Д. Ухов, ред. В. И. Чичеров]. – М., 1957. – С. 488–489. ²Пор.: Фроянов И. Я. Юдин Ю. И. Былинная история / И. Я. Фроянов, Ю. И. Юдин. – СПб., 1997. – С. 155–212. ³В тексті статті прийнято такі скорочення: Гильфердинг (= Гильф.): Онежские былины, записанные А. Ф. Гильфердингом летом 1871 г.: в 3 т. – М.; Л., 1949–1951; Данилов: Древние российские стихотворения, собранные Киршею Даниловым. – М.; Л., 1958; Тихонравов-Миллер: Русские былины старой и новой записи / [под ред. Н. С. Тихонравова и В. Ф. Миллера]. – М., 1894; Рыбников (= Рыбн.): Песни, собранные П. Н. Рыбниковым: в 2 т. – [3-е. изд.]. – Петрозаводск, 1989–1990. ⁴Щодо історіографії досліджень билини див.: Ляшенко А. И. Былина о Дюке Степановиче / Александр Ляшенко // Известия отделения русского языка и словесности АН СССР 1925 года. – Л., 1926. – Т. XXX. – С. 45–67; Былины Севера / [подг. и комм. А. М. Астаховой]. – М.; Л., 1951–. – Т. II. – С. 742–743; Фроянов И. Я. Юдин Ю. И. Знач. праця. – С. 155–161. ⁵Баталин Н. Сказание об индейском царстве / Н. Баталин. – Воронеж, 1875; Истрин В. М. Сказание об Индийском царстве / В. Истрин. – М., 1895; Миллер В. Ф. Очерки русской народной словесности / В. Ф. Истрин. – М., 1897–. – Т. 1: Былины. – С. 99–108; Грушевський М. Історія української літератури / Михайло Грушевський. – Т. IV, кн. 1. – К., 1994. – С. 127–132. ⁶Миллер В. Ф. Знач. праця. – С. 108–119; Ляшенко А. И. Знач. праця. – С. 60–64. ⁷Миллер В. Ф. Знач. праця. – С. 97–99, 118–119. ⁸Миллер В. Ф. Знач. праця. – С. 109–119, 142. ⁹Русские народные былины. – М., 1958. – С. 210. ¹⁰Пропп В. Я. Русский героический эпос / В. Я. Пропп. – [Изд. 2-е.]. – М., 1958. – С. 477–508. ¹¹Миллер В. Ф. Знач. праця. – С. 117–118. ¹²Ляшенко А. И. Знач. праця. – С. 45–142. ¹³Див., зокрема: Літопис Руський за Іпатським списком / [пер. і упоряд. Л. Махновця]. – К., 1990. – С. 237–238. ¹⁴Ляшенко А. И. Знач. праця. – С. 70–72. ¹⁵Ляшенко А. И. Знач. праця. – С. 73–102. ¹⁶Лихачёв Д. С. Народное поэтическое творчество времён расцвета древне русского государства / Дмитрий Сергеевич Лихачев // Русское народное поэтическое творчество. – М.; Л., 1953–. – Т. 1. – С. 235–236. ¹⁷Пропп В. Я. Знач. праця. – С. 477 і далі. ¹⁸Пор., зокрема: Аникин В. П. Круглов Ю. Г. Русское народное поэтическое творчество / В. П. Аникин, Ю. Г. Круглов. – Л., 1983. – С. 228–229.

Олександр Мостяєв

РОЛЬ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ОБСТАВИН У ЛІКВІДАЦІЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Про ліквідацію Запорозької Січі писали чимало, однак загалом дослідження присвячені або соціально-економічному, або політичному підґрунтя цього процесу. Про геополітичні передумови майже не згадувалось, а якщо і писали про них, то врешті зводили до перших двох груп чинників¹. З цього приводу традиційною є точка зору, котрої дотримувались як дореволюційні імперські історики, так і пізніші, як В. Голобуцький, О. Дружиніна та ін., що Січ була ліквідована тому, що втратила значення форпосту проти Криму та Османської імперії. З іншого боку, радянськими істориками висловлювались думки про соціально-класові та імперіалістичні підстави її ліквідації. Всі ці точки зору, на мою думку, не суперечать одна одній. Не слід виключати дію жодного з чинників, адже звуження пояснення історичних подій до дії суто одного чинника у більшості випадків навряд чи доцільне. Дійсно, майже

кожна історична подія є підсумком сукупності обставин і не може бути зредукована до тих або інших, зумовлена як соціально-економічними, так і культурними та геополітичними чинниками. На впливові останніх ми, зокрема, і зосередимо більше уваги нижче.

Запорозька Січ як соціально-політична та військово-адміністративна організація українського козацтва склалася наприкінці XV – у першій половині XVI ст. нижче дніпрових порогів. Вона посідала видатне місце в історії українського народу і відіграла провідну роль у його визвольній боротьбі проти Польщі, Туреччини, Кримського ханства та Російської імперії. З утворенням Гетьманщини Запорожжя відіграло і політичну роль в житті України, зокрема запорожці неодноразово надавали військову підтримку гетьманам, і, також, сюди сходились опозиційні сили, незадоволені їхньою політикою.

В геополітичному плані це було типове лімітрофне* утворення між двома цивілізаціями, організоване прикордонною військово-корпоративною спільнотою. І воно мало ряд типових рис, характерних для подібних утворень.

Перебуваючи на пограниччі з ісламським світом, запорожці не тільки запозичили з протилежного боку ряд етнографічних ознак, як то елементи одягу, побуту, мистецтва, татаризми у мові, окремі риси характеру, але й елементи урядування (зокрема, як і турецькі беї, козацькі полковники поєднували у своїх руках військову та громадянську владу)³. Більше того, протистояння з кримцями неодноразово змінювалось союзами з татарами, як під час Хмельниччини, в 1658, 1692–96 рр., та ін., а в 1709–34 рр. Запорожжя підпорядковувалось Криму. Це сприяло багатовекторності зовнішньої політики та балансуванню між сусідніми геополітичними центрами сили. Зокрема, вже в др. пол. XVII ст. виразно діяли як промосковська, так і прокримська політичні партії. Однак деякі чинники (зокрема, етнічна та релігійна спорідненість) сприяли більшому ухилу запорожців в московський бік.

Ще одна ознака країн міжцивілізаційного пограниччя – збереження архаїчних рис соціальної поведінки та організації, властивих до- або ранньокласовому суспільству. Саме українське козацтво від початку формувалося як проміжна категорія, що не вписувалася в рамки середньовічної та ранньоновочасової становості, поєднуючи у собі риси селянства та привілейованих станів. Запорожжя відіграло роль своєрідного соціального «клапана», через який випускалося соціальне невдоволення, сюди з Речі Посполитої та Російської імперії відсівалися активна частина експлуатованого населення, пригноблені релігійні та національні меншини. Пограничність сприяла утвердженню демократичних цінностей та інституцій, індивідуалізму та розвитку незалежних форм господарювання⁴.

Запорожжя було першою з новочасних політичних форм, створених українцями. Однак, щодо його державного статусу мається чимало визначень – від козацької республіки до ефемерного квазідержавного утворення пограниччя⁵. Політичний статус Січі оцінюють по-різному: як республіку, військово-чернечий орден, військово-братерство, господарчо-промислово-артіль, самоврядну громаду.

Натомість, його не можна однозначно вважати окремою повноцінною державою. Так, однією з ознак Запорожжя була певна невизначеність території. З боку Кримського ханства, на території, яка юридично належала ногайцям, існувало кілька десятків запорозьких зимівників. За обопільною домовленістю запорожці та ногайці часто заходили на протилежні території⁶. Також на Запорожжі фактично

* Лімітроф: а) погранична живильна область між імперіями, цивілізаціями; б) пограничні (приграничні) області, котрі повинні були утримувати прикордонні війська; в) держави, що виступають як «санітарний кордон» між ворожими блоками, державами².

була відсутня система підданства, якою характеризувались абсолютні та самодержавні монархії XVIII ст., воно було відкритою системою, що постійно вбирала в себе поселенців і в той же час мала невеликий власний потенціал демографічного відтворення, оскільки на Запорозжжі переважало чоловіче населення, і більша його частина не мала сімей. Аналіз документів, угод та скарг свідчить, що запорожці фактично не усвідомлювали свою територію як окрему державу, але як «території вольностей війська Запорозького», і ця формула використовувалась у міжнародних угодах та законодавчих актах. Часто пишуть також про республіканський устрій Запорозжжя. Однак, повноцінною республікою його не можна вважати, оскільки в ньому не було виборного представницького органу, аналог уряду – Кіш – обирався козацькою військовою радою, а не представницьким органом, як в республіках; не малося також, як в сучасних республіках, розділення влади на законодавчу, виконавчу і судову. Такий устрій близький до античних полісів – як і в них, на Запорозжжі право голосу мали всі мешканці, хоча фактично у виборах старшини та політичному житті відігравали вирішальну роль козаки-січовики. Саме вони на військовій козацькій раді прямим способом обирали старшину, кошового отамана та інших посадовців. І лише в останні десятиріччя існування Січі її керівництво фактично призначалося радою старшини.

В цьому плані слід погодитись із В. Антоновичем, котрий вважав козацьку раду прямим нащадком давньоруського віча, котре, у свою чергу, зіходило до докласових форм прямого самоврядування малих громад, і лише за довколишніх геополітичних обставин Запорозька Січ мусила брати на себе деякі функції держави. Згадаймо провідні функції системи управління Запорозжжя: склад органів обирався прямим голосуванням практично усіх козаків (понад 3-річного стажу), на недовгий термін; всі посадові особи були виборними і підлягали безпосередньому контролю громади; головною метою громади був захист інтересів січовиків від зовнішньої загрози, а також здійснення їхньої господарської діяльності⁷ (що передбачало і щорічний неупереджений перерозподіл земель між січовиками). Себто, в сучасному розумінні вона була самоврядною автономією – формою безпосередньої демократії козаків. До цього слід додати формальну відсутність приватної власності на землю, недорозвиненість товарно-грошових відносин – козаки у переважній більшості до 50–60-х рр. XVIII ст. не займалися нагромадженням великих капіталів, а також рівність всіх козаків перед громадою, відсутність кріпацтва та деяких інших рис розвиненого феодального ладу (зокрема, особистої відданості сеньйору). Все це свідчить про типовий архаїзм устрою, характерний для утворень цивілізаційного пограниччя.

Натомість, традиції геополітики Російської імперії, до якої з 1734 р. входило Запорозжжя, сягали правління часів Івана III (1440–1505) і були зорієнтовані на «собираніє русских земель» та створення вселенського православного царства. З того часу Україна традиційно розглядалася як у минулому відокремлена частина Росії, що мала бути «повернута». Однак на межі XVII та XVIII ст. цар Петро I висунув нову геополітичну доктрину, орієнтовану на захоплення виходу до внутрішніх морів. Та Петро не зміг реалізувати Чорноморський напрямок і зосередив зусилля на Балтійському. Оскільки потужність та можливості російських військ в регіоні не дозволяли витіснити з північного узбережжя Азовського та Чорного морів її супротивників, запорожці виконували роль стримуючого кримців та турок союзника⁸.

Так ця корисність не була однозначною. Ще Петро Іваненко (Петрик) намагався використати в 1692–96 рр. війська татар проти Москви. А після 1709 р. – внаслідок переходу на бік шведів гетьмана І. Мазепи з частиною гетьманських козаків, а також частини запорозької старшини й козаків під проводом кошового отамана

Костя Гордієнка, царський уряд звинуватив усе запорізьке козацтво в зраді. За його наказом 14 (25) травня 1709 р. Запорізьку Січ московитами було зруйновано вперше. Тоді деякі запорожці пішли на південь й в 1710 р. заснували нову Січ, при впадінні в Дніпро ріки Кам'янки на Херсонщині, яку також було зруйновано росіянами. Запорожці відійшли ще далі й заснували Олешківську Січ у межах Османської імперії. Врешті, відповідно до Прутської (1711 р.) та Адріанопольської угод (1713 р.) Московська держава визнала юрисдикцію Туреччини над Запорожжям.

Після смерті Петра I чорноморський напрямок геополітики намагалася реалізувати Анна Йоанівна, але справді успішно реалізувала тільки Катерина II.

І саме за царювання Анни (1734 р.) запорожці повернулися на Великий Луг і біля гирла р. Підпільної заснували Нову Січ, яка фактично перейшла під владу Російської імперії (це було підтверджено Белградським договором 1739 р.). Цей крок запорожців вважали хибним і даремно намагались утримати їх від нього гетьман (в екзилі) П. Орлик, османський посол та Кримський хан⁹.

Отже, значення антикримського та антитурецького форпосту Запорожжя відновилося. Однак, одразу виникла напруга між запорожцями та царським урядом. Вони сподівались, що дістали всі свої «вольності» – самоврядування, суд, податкову систему, права на землі, в той час як російський уряд тлумачив їх перехід лише як вступ до підданства з відповідними наслідками. Власне, і в угоді з царським урядом від 1734 р. було зазначено, що запорожці визнають себе підданими цариці та підлягають владі київського генерал-губернатора. Тому після Белградського договору 1739 р. та розмежування земель між Росією і Туреччиною 1740 р. запорозькі землі підпали під активне освоєння російським урядом.

Ще внаслідок посилення російської військової присутності у ході російсько-османської війни 1735–39 рр. на півночі Запорожжя було створено Українську укріплену лінію, а за 2 км від Нової Січі 1735 р. створено Новосічинський ретраншемент, що мав контролювати запорожців. Пізніше на теренах Запорожжя були створені інші фортеці та військові поселення.

Загалом згадана війна завершилась невдало для Росії. Через поразку та наступний за тим сепаратний мир Австрії – союзника Росії по війні – з Туреччиною було підписано Белградську мирну угоду, за якою Росія отримувала Азов, але змушена була знищити його укріплення, а також не мати будь-який флот на Чорному морі. Тому Запорожжя зберегло своє геополітичне значення як форпост подальшого проникнення Росії у Північне Причорномор'я. І тому збереглася важлива військова та торговельна роль козацьких флотилій на Чорному морі. Крім того, запорозькі козаки добре знали турецько-татарську тактику і в разі війни в степах могли найбільш ефективно протидіяти легкій рухливій азіатській кінноті, в той час як російські війська мали лише важку кінноту. Запорожці регулярно виконували роль авангардних, розвідувальних сил російської армії і часто були головною ударною силою. А у мирні часи Військо Запорозьке здійснювало охоронні функції та захист від нападів, створивши ефективну систему охоронної служби кордонів¹⁰.

В економічному плані Запорожжя мало величезний потенціал, найпотужнішою складовою якого були чорноземні ґрунти. Проте більшість їх вимагали зрошення, найродючішими були місця по низовинах або так званих подах рік Дніпра, Самари, Орелі, Омельника, Самоткані, Домоткані та ін.; найменш родючими були місця в Бугогардівській та Кальміуській паланках (рис. 1). Контрастний субконтинентальний клімат та сусідство із ногайцями та Кримом тривалий час утруднювали освоєння краю. Однак, в часи Нової Січі Запорожжя вже не було пустельним і малозаселеним регіоном. Якщо до XVIII ст. добробут Січі залежав від військових походів та імпорту продовольства, то економічне підґрунтя існування Нової Січі набуло іншої

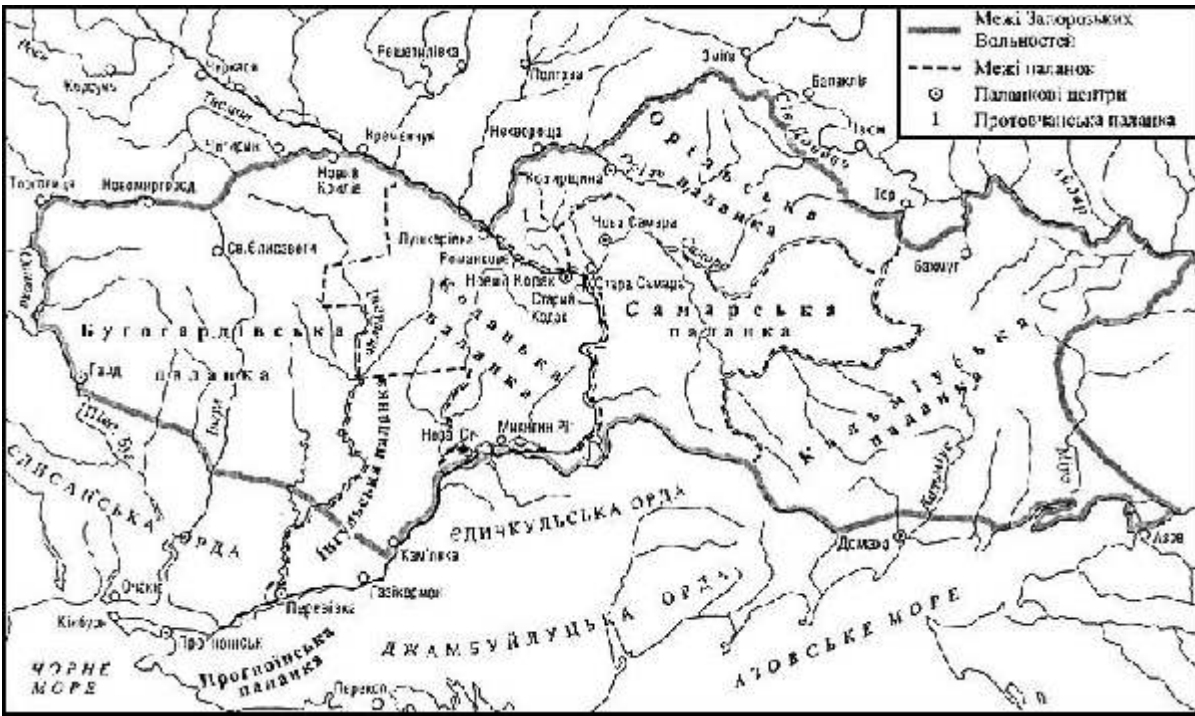

Рис. 1. Паланковий устрій Запорозжя в часи Нової Січі (1734–1775 рр.)

якості. Тепер війни були зовсім рідко і не приносили такого збагачення, як раніше, зокрема запорожці вже не перебували у постійній конфронтації із кримцями. Тому козаки Нової Січі почали досить успішно займатися хліборобством, скотарством, торгівлею, а старшина, що найбільше брала участь в останній, зосередила на руках чималі грошові суми. Бідні козаки («голова») частково жили на утримання Січі, частково – поза нею – працювали як наймити. Це, у свою чергу, сприяло зростанню населення та соціальному розшаруванню козацтва¹¹. В 60-х роках XVIII ст. кількість населення Запорозжя сягнула 60 тис., а наприкінці існування Нової Січі – 100 тис.¹²

Власником землі на Січі було Військо Запорозьке. Щороку козакам, внесеним до курінних компутів, розподіляли степи й річки для ведення скотарства, рибальства, полювання, землеробства, бджільництва, тютюнництва тощо. Вирощувались жито й пшениця, ячмінь, гречка, просо, льон, коноплі, а також городні культури. Нарівні з цим, як і в минулі часи, велику роль відігравало скотарство: розведення великої рогатої худоби, овець та кіз. Воно також стало товарним. Найбільший прибуток давали конярство та овечі заводи. Розводилася також хатня птиця. Інтенсивно розвивалося ремесло, орієнтоване переважно на місцеві потреби. Важливу роль відігравали також рибальство та мисливство.

Козацьке господарство провадилося в невеличких поселеннях хутірського типу – зимівниках. Вони виникли у 1-й пол. XVI ст. і спочатку використовувались для утримання худоби взимку. За Нової Січі вони перетворилися на великі господарства, своєрідні підприємства-артілі, господарство яких було експортно-товарним та широко залучало найману працю, перш за все козацької бідноти. З 60-х рр. також в господарському освоєнні брали участь переселенці з сусідніх земель, що не мали козацького статусу. Вони та запорожці на зимівниках займали підлегле становище щодо січових козаків, а останніх кликали у воєнний похід лише у виняткових випадках¹³.

Стабільності економічного становища на Запорозжжі сприяв розвиток транзитної торгівлі, зокрема прибуток із переправ через Дніпро. Через край проходили два ве-

ликі торговельних шляхи – Муравський та Чорний, які з'єднували Крим відповідно з російською та польською глибинкою. Крім того, існували й менш значущі шляхи та відгалуження – Крюківський, Кримський, Переволочанський, Микитинський, Кизикерменський, Коржів та Саксаганський. На них особливо важливим був транзит солі з Криму та Прогноїївської паланки¹⁴.

Митна реформа 1753–54 рр. привела до ліквідації внутрішніх застав в імперії. Тепер митні операції проводилися лише на смузі державного кордону. Однак, Запорожжя опинилось поза митними кордонами Російської імперії. Завдяки цьому тут панували вільні економічні відносини, сучасною мовою воно було своєрідною офшорною зоною на межі імперії, себто – з низькими або нульовими податками¹⁵.

Тому господарство Запорожжя в 60-і рр. розвивалось доволі інтенсивно: при постійному зростанні населення (переважно за рахунок переселенців з України та Нової Сербії) майже не зростала кількість великих поселень. З кінця 60-х рр. Запорожжя експортувало хліб в Крим, Річ Посполиту та постачало ним російську армію, зростали економічні зв'язки з Валахією; експортувались також продукти тваринництва, зокрема коні, воли, вівці були предметом експорту на ринки Гетьманщини, Росії, Речі Посполитої¹⁶. І все це, в свою чергу, у перспективі могло створити потужне економічне підґрунтя для політичної незалежності Запорожжя від Російської імперії. А, знаючи про вагомий вплив Запорожжя на настрої в Україні, можна було прогнозувати і перспективу відділення України.

Позитивна динаміка розвитку економіки Запорожжя, зростання його економічної незалежності дратувало імперський уряд, як і всі самовільні вчинки, здійснені січовиками чи то з приводу обрання кошових отаманів, чи відстоювання власних економічних прав. З іншого боку, значна кількість степових земель залишалася не обробленою – не стільки унаслідок недостатнього зволоження, скільки за відсутності потреби. Зокрема, густина населення на Запорожжі в сер. XVIII ст. була до 10 ос. на км² – на противагу сусіднім землям Гетьманщини та Поділля з менш плодючими землями, де щільність населення була від 30 до 70 ос. на км²¹⁷. Себто, економічний потенціал Запорожжя можна було використати ще більше, освоєння земель та інших ресурсів Запорожжя потенційно могло принести величезні прибутки. Це привертало увагу російського дворянства. І зрозуміло, що воно та заможна старшина Гетьманщини, що прагнула збільшити хлібний експорт, воліла позбутися конкуренції з боку запорожців, домагалась запорожських земель та ліквідації Січі як осередку некріпосницького устрою, що притягував втікачів з України та Росії¹⁸.

Тому з 1739 р. – часу остаточного включення Запорожжя до Російської імперії уряд активізував на його землях заснування поселень, причому заселялися вони не українцями. Так, у 1752 р. попри протести запорожців західна частина козацьких земель була надана кільком тисячам православних сербів та хорватів, що рятувалися від переслідувань у католицькій імперії Габсбургів. Ця колонія була названа Новою Сербією. Через рік на сході земель Вольностей було засновано ще одну колонію – Слов'яносербію. Позитивним було те, що їх заселило населення з розвиненою культурою землеробства, але воно підпорядковувалось імперії безпосередньо, запорожці від заселення не мали зиску¹⁹. І так від Запорожжя було забрано Нову Сербію та Слов'яносербію, а також терени Новослобідського полку, заселеного згідно з Новою Сербією козаками, що були зараховані безпосередньо на російську службу (рис. 2).

Також на півночі Запорожжя почали з'являтися військові поселення, не підпорядковані Кошу, що теж призводило до відторгнення від нього земель. Це були спочатку фортеці, потім – цілі укріплені лінії, що підпорядковувались імперській військовій адміністрації. В районах їхнього будівництва знищено ліси, байраки, ко-

1764–86 рр.), Правлінням Гетьманського Уряду (1734–50 рр.). Тут поступово відновлювалось кріпацтво та поширювалось поміщицьке землеволодіння.

Січ була, за висловом О. Апанович, «історичною антитезою самодержавству». Існування її вольностей, не кріпосницьких порядків, політичної автономії, самоврядування, незалежних судів суперечило основним напрямкам внутрішньої та зовнішньої політики царату. Особливо небезпечним вважалося те, що Запорозжя було регіоном, в який відбувався відтік кріпаків з імперії. Запорозька ж старшина разом з усім козацтвом широко користувалась працею втікачів, що стимулювало її виступати за збереження автономії Січі. Запорозьці активно брали участь в антикріпосницьких народних рухах в Росії та Польщі в 60–70-х рр., зокрема боролися у загонах гайдамаків, брали участь у Коліївщині, повстаннях пікінерів та Пугачовському.

Тому протягом XVIII ст. відбувалося поступове обмеження демократичних порядків запорозького козацтва, готувалися проекти ліквідації виборності старшини та заборони низам брати участь у козацьких радах, пробували ввести при кошовому отаманові посаду царського пристава-наглядача тощо. Втім, ліквідації виборності старшини домагалася і зацікавлена частина запорозької верхівки. Врешті, в 50–60-х рр. на Січі таки вдалося ліквідувати виборність, вищі посади стали обиратись переважно на старшинських сходках. Запорозьке військо було передано у підпорядкування Київського генерал-губернатора, відомче підпорядкування Січі – до Сенату, а з 1764 р. – до II Малоросійській колегії. До того ж царський уряд користувався суперечностями між старшиною Гетьманщини та Запорозжя, що не дозволяло політично об'єднати українські національні сили у боротьбі за збереження власних прав. Уряд та Сенат регулярно втручались у справи Запорозжя – адміністративне управління, судочинство, церковні. Всі протести Коша на таку політику урядом відкидалися²².

В свою чергу у XVIII ст. Запорозжя дедалі більше набувало рис станової олігархічної республіки. Згадаймо, що і раніше реально право обирати козацьку старшину – вищу верству спільноти, по суті політичну еліту – обмежувалось колом тих козаків, що перебували в Січі, в куренях. А з 60-х рр. старшина почала претендувати на особливий статус в Запорозжжі, рада старшини по суті перетворилась на його представницький орган, що загалом посилило його державний статус. І саме це не могли не помітити Катерина II, Г. Потьомкін, О. Румянцев та інші вищі посадові особи імперії, причетні до долі України.

Тому російська верхівка з 1760-х рр. виношувала плани зруйнування Січі, однак геополітична ситуація для цього тоді ще не склалася. Внаслідок російсько-турецької війни 1735–39 рр. імперія, формально здобувши Азов, так і не змогла закріпитися в Північному Причорномор'ї та змінити політичну спрямованість Кримського ханства на свою користь. Тож зберігалася актуальність існування автономного Війська Запорозького, яке ще відіграло роль антитурецького плацдарму, і хоча з 40-х рр. російський уряд дозволяв колонізацію запорозьких земель, однак у цілковитому поглиненні ще не було потреби. Врешті, це було продовженням геополітичної стратегії імперії, спрямованої на збереження на південних її лімітрофах – від Дніпра до Сибіру – козацьких військ, спроможних протистояти ісламському світові. Можливостей російської армії для їхнього стримування на розтягнених кордонах ще не вистачало. Тож скасувавши 1764 р. гетьманство, Катерина II залишила автономію Запорозжя, хоча вже тоді більшості сучасників було ясно – що не надовго.

Загалом в XVIII ст. відбувалась інкорпорація теренів України в імперію. Однак, при цьому враховувалась загроза українського сепаратизму, який у разі надто сильних змін міг зрости, тому інкорпорація була поступовою і планомірною, але незво-

ротно діяла в напрямку повільного обмеження автономії Гетьманщини та Запорозжя та підпорядкування її людських і природних ресурсів імперським цілям²³.

Вже в 60-х рр., щоб забезпечити лояльність заможного козацтва та старшини процесам інтеграції Запорозжя в імперію, II Малоросійська колегія надавала їм чини та адміністративні посади: в цьому прецеденті бачимо важливий метод імперської експансії на колонізовані території, коли правляча верхівка підкупається певними обіцянками, пожалуваннями та пільгами і включається в імперську структуру.

Таким чином, після включення Запорозжя до Російської імперії в царському уряді була поширена ідея ліквідації його автономного устрою. Цьому сприяли зацікавленість у зростанні зиску на користь імперської казни від запорозьких земель при їх засвоєнні сербами, хорватами, болгарами та ін. поселенцями; потреба інтеграції регіону в імперську економічну систему, зокрема намагання поширення сюди кріпацтва та поміщицького землеволодіння. Остаточне поглинання з 60-х рр. стримували лише геополітичні чинники, та політика поступовості. Більше того, Катерина II, що прийшла до влади в 1762 р., змушена була певний час навіть стримувати серед власного оточення настрої на ліквідацію Січі. Натомість, її зусилля були спрямовані на зменшення її автономії, нарощування навколо Запорозжя військового потенціалу, ізолювання від Гетьманщини, контроль за його зовнішніми стосунками²⁴. Так, 1770 р. від о. Хортиці до гирла Берди розпочалося будівництво Дніпровської укріпленої смуги. І, врешті, Запорозжя з півночі (Українська лінія), сходу (території Війська Донського) і з півдня було охоплене мережею військових укріплень.

Таким чином, 1775-й рік готувався планомірно і заздалегідь. Та й військова операція ліквідації Січі також була планомірно обдумана²⁵.

Натомість, наприкінці 60-х рр. назрівала нова російсько-османська війна. Катерина II боялася об'єднання інтересів запорозьців і Кримського ханства. Перспектива така існувала з огляду і на колишні союзи між ними, і на ту обставину, що поміж козаків, зазвичай бідніших, завжди існувала прокримська партія. До того ж у грудні 1768 році на Січі спалахнуло повстання «бідноти»: багато козаків мали намір забрати артилерію й амуніцію і піти під протекцію Османської імперії²⁶.

Під час російсько-турецької війни 1768–74 рр. січова економіка працювала на потреби військових частин, які розташовувались біля запорозьких земель, що виявилось у забезпеченні їх продовольством та фуражем і в розміщенні на території Вольностей військових гарнізонів. Вони ж широко користувались запорозькими угіддями, хоча паланкові полковники не раз чинили опір у питанні їх виділення²⁷. Самі запорозьці брали участь у військових діях, попри те, що головнокомандувач і фактичний намісник Гетьманщини П. Румянцев намагався використовувати їх на другорядних напрямках²⁸.

Вирішальною подією, що сприяла ліквідації Січі, стало укладення 1774 р., у підсумку війни, Кючук-Кайнарджійської мирної угоди з Османською імперією, завдяки якій у Північному Причорномор'ї відбулися значні геополітичні зміни. По-перше, імперії було передано землі між нижньою течією Дніпра та Бугу, а також північне узбережжя Азовського моря, по-друге проголошено незалежність від Османської імперії Кримського ханства, яке опинилося у політичній залежності від Російської імперії. Так Запорозжя перестало бути форпостом боротьби з Кримом і Туреччиною і його геополітичний потенціал, на думку російського уряду, втратив смисл. А війна 1768–74 рр., за якої загинуло чимало січовиків і було спустошено декілька паланок, суттєво ослабила Запорозжя. Все це ліквідувало потребу в його існуванні як особливого автономного стратегічного утворення на європейському півдні імперії²⁹.

Ліквідацію Січі прискорив палацовий переворот 1775 р. в Криму, коли до влади прийшов антиросійські налаштований хан Девлет-Гірей III. Цілком можливо, що за-

порожці мали наміри розірвати стосунки з імперією і шукати допомоги в Криму або османського султана³⁰.

Операція зі знищення Січі російським військом під керівництвом серба П. Текелія була ретельно спланована і трималася в тайні. Про неї писалося багато, тому не бачимо потреби зупинятись на цьому. Зазначимо лише, що вона стала успішною завдяки раптовості нападу: велика чисельність російських військ, що нібито поверталися з війни через запорозькі землі, зайняла всі паланки та обложила Січ. Загальна кількість військ, що рушили наприкінці травня 1775 р. проти запорожців, налічувала 100 тис. чоловік. Тобто, на кожного запорожця припадав 1 солдат. Запорожці, сили яких були розпорошені по паланках, реально могли виставити біля 10 тис. солдат, а саму Січ охороняло лише 3 тис. козаків з 20 гарматами³¹. Найбільший загін російських військ, спрямований проти самої Січі, налічував близько 20 тис. з півсотнею гармат. Інші загоны мали зайняти запорозькі укріплення, окупувати паланки та роззброїти козаків³². Тож спротив був приречений. Козацька старшина і запорозький архимандрит як через власні проросійські амбіції, так і через небажання кровопролиття переконали рядових козаків, котрі були готові до повстання, скоритися імператриці. Старшина сподівалася зберегти свої багатства та привілейоване становище і була зацікавлена вписатися в дворянську верству імперії. І після бурхливої ради козаки таки вирішили здати Січ.

За два тижні без суттєвого спротиву було зайняте все Запорожжя. По тому частина найбільш волелюбних і активних запорожців відійшла з території Російської імперії, захопивши з собою частину клейнодів, і перейшла під протекцію Османської імперії. Після того 15 червня Січ було майже повністю зруйновано. Частину старшини репресовано.

Маніфест про скасування Січі було проголошено лише через два місяці – 14 серпня. «Політическое уродство», «неістове управління» – такими формулами у ньому визначалися автономія та самоврядування Січі. Запорожці були звинувачені також в прагненні до самостійного економічного господарювання, у зваблюванні кріпаків до втечі, і, крім того, у захопленні новоприєднаних земель Дніпро-Бузького межиріччя, хоча їхні поселення були там ще за турецьких часів³³.

Захоплення Січі не просто ліквідувало автономну одиницю на півдні європейської частини імперії, але знищило автономне геополітичне утворення, що відділяло Росію від Криму, і це створило умови для поглинення останнього. Воно і було остаточно здійснено 1883 р. Натомість, імперія, як показали подальші події, ще потребувала автономних козацьких військ в регіоні, тому уряд у 1780-х рр. був змушений відновити частину Запорозького війська під назвою Чорноморського.

Одразу після ліквідації Січі Запорожжя перетворилося на об'єкт колонізації і за декілька років вкрилося мережею поміщицьких маєтків. Серед поміщиків була і колишня козацька старшина, що отримала дворянство³⁴. Основну масу запорожців було позбавлено прав незакріпачених землеробів або ремісників і змушено або тікати за кордон (в Очаківський степ і на землі від Бендер до Дунаю), або переходити в залежність від держави – зимівники перетворювалися на державні слободи, жителі яких набували статусу військових поселенців, пікінерів та ін., і мали поставляти державі певну кількість кінноти. Пізніше їх перетворили на державних селян. Частина запорожців стала кріпаками³⁵.

Таким чином, геополітичний статус Запорожжя після 1734 р. визначався тим, що це було типове лімітрофне автономне утворення на південних кордонах Російської імперії, яке використовувалось нею як антикримський та антитурецький плацдарм та зона військових поселень. Саме Запорожжя виступало як транзитна офшорна зона на кордоні імперії, воно не було інтегроване в її кріпацько-поміщицьку систему і було

одним із полюсів відтоку кріпацького люду. Все це, а також низька щільність населення та слабкий демографічний потенціал Запорозжя дозволяли царському уряду розглядати його як потенційну зону засвоєння і налаштовували на ліквідацію автономного устрою та повне поглинення імперією. На початку цей процес був поступовим, оскільки він стримувався російсько-турецьким протистоянням. Себто, політичні та економічні чинники, що сприяли ліквідації Січі, виникли протягом 30–50-х рр. XVIII ст., але боротьба запорожців за свої права і геополітичні чинники стримували інтеграцію Запорозжя до Російської імперії. Та геополітичні зміни, що відбулися внаслідок війни 1768–74 рр., дозволили здійснити остаточне поглинення Запорозжя.

¹Див., зокрема: Мірушенко О. П. Вплив геополітичного становища Нової Січі на економічний розвиток Запорозьких Вольностей // Запорізький держ. ун-т. Наук. праці істор. ф-ту. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 19. – С. 44–55. ²Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы. – К., 2001. – С. 341. ³Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (14–18 ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 28–44. ⁴Там само; Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С. 108–112. ⁵Леп'явко С. Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). – Запоріжжя, 2001. ⁶Мірушенко О. П. Зазн. праця. ⁷Нікітін В. В. Запорізька Січ як історичний етап і передумова становлення громадянського суспільства в Україні // Актуальні проблеми державного управління. – Х., 2008. – № 1 (33). – С. 9–16. ⁸Апанович О. Найтрагічніший 1775 рік // Військо України. – 1993. – № 5. – С. 55–65. ⁹Александров П. Г. Невідомі матеріали до історії зруйнування Запорозької Січі // Розбудова держави. – 1995. – № 5–6. – С. 20–21. ¹⁰Апанович О. Найтрагічніший 1775 рік. ¹¹Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2. – К., 1992. – С. 120–137. ¹²Мышецкий С. И. История о козаках запорожских // Чтения императорского общества истории и древностей российских. – М., 1847. – Кн. VI. – С. 92. ¹³Панашенко В. Нова Січ (1734–1755) рр. // Козацькі Січі (нарис з історії українського козацтва XVI–XIX ст.). – К.; Запоріжжя, 1998. – С. 149–189. ¹⁴Мірушенко О. П. Зазн. праця. ¹⁵Рибаков Д. Менеджер з оселедцем: Запорізька Січ була не тільки фортецею, а й «офшорною зоною» на околиці Російської імперії // Контракти. – 2007. – 16 квіт. (№ 16). – С. 72–74. ¹⁶Олійник О. Д. Ще раз про причини ліквідації Запорозької Січі // Укр. іст. журн. – 1992. – № 2. – С. 33–39. ¹⁷Україна: історичний атлас / Концепція та ред. Ю. Лози. – К., 1998. – С. 26. ¹⁸Верба І. В. Причина ліквідації козацької республіки – Запорізької Січі у творчій спадщині Н. Д. Полонської-Василенко // Українська державність: історія і сучасність. – К., 1993. – С. 79–81. ¹⁹Мірушенко О. П. Зазн. праця. ²⁰Апанович О. Не пропала їхня слава: передумови і наслідки скасування Запорізької Січі // Вітчизна. – 1990. – № 9. – С. 167; Пірко В. О. Наступ царату на землі Війська Запорозького // Схід. – 1998. – № 1–2. – С. 54–58. ²¹Каюк Д. Г. Поміщицька колонізація південної України і Запорізька Січ // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 2. – С. 49–52. ²²Апанович О. М. Передумови та наслідки ліквідації Запорізької Січі // Укр. іст. журн. – 1970. – № 9. – С. 23–35. ²³Струкевич О. Катерина II та її українська козацька держава // Пам'ять століть. – 2000. – № 1. – С. 85. ²⁴Там само. – С. 93–94. ²⁵Апанович О. М. Передумови та наслідки ліквідації Запорізької Січі; Александров П. Г. До питання про причини ліквідації Запорозької Січі // Наук. зап. Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – 2000. – Т. 5. – С. 57–72. ²⁶Багнюк А. За царським велінням, «Січ, як “зловредное скопище”, скасувати!» // Україна молода. – 2005. – № 103 (07.06). ²⁷Мірушенко О. П. Зазн. праця. ²⁸Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове // З-під булави під корону: друга половина XVIII ст. – К., 2002. – С. 224–245. ²⁹Апанович О. Найтрагічніший 1775 рік. ³⁰Александров П. Г. Зруйнування Нової Січі: погляд сучасників // Розбудова держави. – 1997. – № 5. – С. 47; Лашков Ф. Ф. Шагин-Гирей, последний крымский хан. – Симферополь, 1991. – С. 18; Полонська-Василенко Н. Д. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 123, 136. ³¹Апанович О. М. Передумови та наслідки ліквідації Запорізької Січі; Александров П. Г. До питання про причини ліквідації Запорозької Січі // Наук. зап. Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – 2000. – Т. 5. – С. 57–72. ³²Александров П. Г. Військова операція зруйнування Запорозької Січі // Розбудова держави. – 1996. – № 4. – С. 46–47. ³³Апанович О. М. Передумови та наслідки ліквідації Запорізької Січі. ³⁴Каюк Д. Г. Поміщицька колонізація південної України і Запорізька Січ // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 2. – С. 49–52. ³⁵Апанович О. Найтрагічніший 1775 рік.